

O 'ZBEKISTONDA MUSIQIY CHOLG'ULARNING TARIXIY TARAQQIYOTI

Kuychiyeva Zamira Unarovna, Guliston davlat universiteti

MUSICAL INSTRUMENTS IN UZBEKISTAN HISTORICAL DEVELOPMENT

Kuychiyeva Zamira Unarovna, Gulistan State University

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrga kelib xalq ijrochilik amaliyotida ommalashgan cholg'ulami o'rganib tadqiq etishga e'tibor kuchaydi. Buni Abdurauf Fitrat o'zining ijodida boshlab berib, qimmatli ma'lumotlarni bayon etadi. Shundan so'ng musiqashunos olimlar cholg'ushunoslik ilmining rivojida bir qator samarali tadqiqotlar olib boradilar. V.Belyayev, F.Karomatov, T.S.Vizgo, A.Malkeevalar shular jumlasidan bo'lib, ular O'rta Osiyo musiqa cholg'ushunosligi sohasining rivojiga samarali hissa qo'shdilar. Ularning tadqiqotlarida an'anaviy cholg'ular musiqiy madaniyatning asoslaridan biri ekanligi va xalq ma'naviyatining go'zal an'analarini o'zida mujassam etib kelayotganligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: rubob, tanbur, dutor; damli sozlardan: ruhafzo, shammoma, ud, rud, qo'buz, g'ijjak, navha, nuzxa, qonun, chang.

Abstract: In this article, attention is paid to the study and research of musical instruments that became popular in folk performance practice in the 20th century. Abdurauf Fitrat initiated this in his work and presented valuable information. After that, musicologists conducted a number of fruitful studies in the development of the science of instrumental music. V. Belyaev, F. Karomatov, T. S. Vizgo, A. Malkeeva are among them, who made a fruitful contribution to the development of the field of Central Asian musical instrumental music. Their studies highlight the fact that traditional musical instruments are one of the foundations of musical culture and embody the beautiful traditions of folk spirituality.

Key words: rubob, tanbur, dutor; from the rest words: ruhafza, shammoma, ud, rud, qobuz, gijjak, navha, nuzkha, kanon, chang.

Ma'lumki, musiqiy cholg'ular xalqlarning moddiy hamdama'naviy boyligidir. Chunonchi, har bir xalq o'z milliy merosi, davrlar osha yuzaga kelgan an'analarini milliy ohanglar orqali tarannum etuvchi va xalqning milliy ma'naviyatiga xos yaratilgan amaliy san'at namunalari orqali ularga

mos keluvchi cholg'u asboblari egadirlar. O'zbek musiqiy cholg'ular olami bu xususda ma'nan va moddiy nuqtai nazardan boy hamda rang-barang ekanligini e'tirof etib o'tish lozimdir. Qolaversa, qaysiki xalqning ma'naviyati yuksak bo'lsa, uning tarixi va unga mos merosi ham ulkandir. Tarixdan ma'lumki, o'zbek xalq cholg'ulari rang-barang tarzda, o'ziga xos shakllangan va musiqaning barcha tarmoqlariga mos cholg'u asboblari shakllanib, asrlar osha rivojlanib kelgan. O'tmish allomalari Al-Forobiy (IX asr) o'zining «Katta musiqa kitobi»da, Safiuddin Urmaviy (XII asr) musiqiy risolasida, Abdulqodir Marog'iy (XIV asr) «Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy» risolasida, Ahmadiy (XIV asr) «Sozlar munozarasi» asarida, Zaynullobiddin Husayniy (XV asr) «Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy» risolasida, Abdurahmon Jomiy (XV asr) «Musiqiy risola»sida, Amuliy (XVI asr) «musiqa risola»sida, Darvesh Ali Changiy (XVII asr) «Musiqiy risola»larida musiqiy cholg'ulami o'rganib tadqiq etish masalalarining turli tomonlariga to'xtalib, o'z davrlarining musiqiy cholg'ulari tasnifatini bayon etganlar.

O'tmishning zabardast shoirlari o'z asarlarida musiqiy cholg'ular nomlarini zikr etishda sozlarga takror va takror murojaat etganlar. Ayniqsa, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy musiqa ilmining eng nafosatli va mumtoz kerakli tarmoqlariga urg'u berib o'tganliklarini asarlaridan bilib olish mumkin. XX asrga kelib Eyxgom, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayev kabi olimlar musiqiy cholg'ularni o'rganish xususida samarali ish olib borganlar. Tarixiy qo'lyozmalar, adabiy asarlar va musiqiy risolalarda O'rta Osiyo xalqlari amaliyotida vujudga kelgan barcha cholg'u asboblarning nomlari o'z ifodasini topgan. Musiqiy risolalarda esa cholg'ularga tegishli (shakl, tuzilish, torlar nisbatlari, tayyorlash mezonlari, cholg'ular uchun ishlatiladigan daraxtlar va h.k. haqida) ma'lumotlar keltirilgan. Ularda, torli cholg'ulardan: borbad, ud, rud, qo'buz, g'ijjak, navha, nuzxa, qonun, chang, rubob, tanbur, dutor; damli sozlardan: ruhafzo, shammoma, org'anun, sibizg'i, nayi anbon, chag'ona, bulamon, sumay, nay, qo'shnay, kamay; urma cholg'ulardan: daf, doyra, nog'ora, safoil kabilar

haqida turli darajadagi ma'lumotlar keltirilgan. Al-Forobiy, Abdurahmon Jomiy, Amuliy, Darvesh Ali Changiy, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayevlar o'z risolalarida cholg'u sozlariga katta e'tibor bilan yondoshib, ularni amaliyotdagi tutgan o'mi, ayrim falsafiy xususiyatlari hamda ma'lum darajada tasnifoti bilan yoritganlar. Odatda, musiqiy cholg'ular ijrochilik amaliyotining turli yo'nalishlarida qo'llanilib kelingan. Avvalo eng sodda cholg'ular yaratilib, kundalik hayot tarzida keng foydalanilganligini qayd etish joizdir. Bunday cholg'ular har bir xalqning cholg'ular dunyosida mavjud, ayni paytda ham iste'molda bo'lib keladi. O'zbek xalq ijrochilik amaliyotida saqlanib, qo'llanib kelinayotgan cholg'ulardan chang, qo'biz, sibizg'i shular jumlasidandir. Bu cholg'ularni tayyorlash va ijro etish ham oddiyligi bilan ajralib turadi. Davrlar o'tishi, jamiyat taraqqiyoti mezoniga cholg'u sozlarham hamnafas tarzda rivojlanib, zamonaga mos takomillashib, mukammallashib borgan.

Tarixiy manba'larda, Qulmuhammad Udiyning ud cholg'usiga to'rtinchi sim taqqanligi yoki g'ijjak cholg'usining awal ikki torli, keyin uchinchi va to'rtinchi torlari taqilganligi kabi ma'lumotlar aynan cholg'ular takomillashishi bilan bog'liqdir. Takomillashish jarayonida cholg'ulaming shakl va tarannum (ovoz) mezonlarini boyitish katta ahamiyat kasb etgan. Bu ikki mezon cholg'ularning ma'nan va moddiy qiymatini ham belgilashga asos bo'lib xizmat qilgan. Zero, chiroyli cholg'u go'zal ovozga ega ekan, u xalq ma'naviy boyligi hamda mulki ekanligini e'tirof etish lozimdir. XIX asr oxiri va XX asming o'zida o'zbekona chang, qashqar ruboblari shakllanib iste'molga kirdi. Ud va qonun sozlari qayta tiklanib, ijrochilik amaliyotini sezilarli darajada boyitdi. Afg'on nibobi hamda kund sozlari ham o'ziga xos jozibasi bilan amaliy jarayondan munosib o'rin oldi.

Zamonaviy kompozitorlik ijodiyoti bilan bog'liq holda bir qator chang, rubob, dutor, g'ijjak kabi xalq cholg'ularining oilaviy namunalari yaratildi. Pirovardida, zamonaviy jarayonga kelib musiqiy cholg'ulaming turli yo'nalishlaiga

mos, xilma-xil tarkiblari yuzaga keldi. Amaliyotda an'anaviy, qayta ishlangan, takomillashgan, qayta tiklangan, yangi zamonaviy (hamda elektron) xillari keng qo'llanilmoqda. Qayd etish joizki, cholg'ular, cholg'u musiqasi hamda ijrochiligi azal-azaldan bir-birini to'ldirib, rivojlanishiga va takomillashishiga zamin yaralib kelgan.

Ijrochilik mezonining rivoji cholg'ular ko'lamini kengaytirish, imkoniyatlarini oshirish uchun xizmat qilgan. O'zbek an'anaviy cholg'ularining tarixiy shakllanishi ham bir qator xalq milliy an'analari negizida qaror topgan. Kasbiy musiqaning ijodiyoti va uning rivoji aynan cholg'ular bilan chambarchas bog'liqligini qayd etib o'tish lozimdir. Chunonchi, mumtoz ijodiyot holg'ularning mukammallik xususiyatlarini namoyish etibgina qolmay, ularning rivojiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelgan. Shu bois, cholg'ular va cholg'u musiqasi an'analari o'zining shakllanish davri, ya'ni qadim zamonlardan xalq musiqa madaniyatining asosiy omillaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Cholg'ushunoslik ilmi fanda «organologiya» deb yuritiladi va cholg'u sozlarning shakllanishi, amaliyotda qo'llanilishi hamda rivojlanish mezonlarini ilmiy asoslab beradi. Ushbu fanning rivojida bir qator Sharq va G'arb olimlari qatorida o'zbek musiqashunos olimlari ham munosib tadqiqotlar olib borganlar. Qadimiy cholg'ular ko'proq tarixiy obidalar orqali kashf etilib, keyinchalik tarix, adabiyot va musiqiy risolalarda bayon etilgan. Cholg'ularning ilk tasvirlari qadimgi odamlarning istiqomat joylari — g'orlarda, qoya toshlarda o'yib chizilgan, imoratlarning peshtoqlari, saroylarning devoriy suratlari, sopol idishlarga chizilgan suratlarda va terrakota haykalchalarida aksini topgan. O'rta Osiyo va O'zbekiston hududlarida Afrosiyob, Dalvarzin tepa (Surxondaryo), Varaxsha (Buxoro), Ayritom, Zartepa, Qo'y qirilgan va Qo'zi qirilgan tepalar (Ko'hna Urganch), Panjikent, Qazilmalar va qazilmalardan topilgan ashyolar xususida T.S. Vizgoning «Музыкальные инструменты Средней Азии» исторические очерки. М., «Музыка» 1980 kitobida batafsil ma'lumot berilgan. kabi qadimiy joylar

qazilmalaridan topilgan chizma surat va haykalchalar shular jumlasidandir. Qadimiy suratlarda arfa, ud, naysimon hamda urma cholg'ular aks ettirilgan. Musiqiy cholg'u ijrochiligiga bo'lgan ehtiyojni aynan ushbu suratlardan ko'rish ham mumkin. Chunki suratlarda nafaqat yakka ijrochilar yoki cholg'u asbobining o'zi aks ettirilgan, balki, Ayritom qazilmalaridan topilgan tarixiy obidalarda qadimgi Sug'd madaniyatiga xos ansambl, ya'ni bir qator musiqachilarning cholg'ularni dasta bo'lib ijro etayotganlarining aksi tushirilgan³ Musiqiy cholg'ularning ta'rifi ya'ni shakl-tuzilishlari tarkibiy jihatlari, nomlari, ijrochilari bilan bog'liq ma'lumotlar, asosan 0 'rta asrlardan boshlab badiiy adabiyot asarlari hamda musiqiy risolalarida yoritila boshlanadi. Demak, 0 'rta asrlarga kelib qadimdan shakllanib takomillashib kelgan xalq musiqiy cholg'ulari ijrochilik amaliyotida o'z o'mini topgan. Shu bilan biiga nafaqat xalq, balki olimlarning e'tiborini ham qozongan. Bu jarayonni O.Matyoqubov «Maqomot» kitobida quyidagicha bayon etadi: «Cholg'ularga bunday atroflicha qiziqishlar zaminida musiqiy asboblarning ijrochilik faoliyatini ob'ektiv aks ettirishdir, degan ilmiy tushuncha yotadi. Forobiy ta'biri bilan aytganda, cholg'u asboblarining shakllanishi, awalo, amaliyotda yuzaga keladi. Ularning tembr-akustik xususiyatlari panda va tovushqatorlari bevosita ijro jarayonida shakllanadi va takomillashadi. Shundan so'nggina cholg'ular olimlar kuzatuv va umumlashmalariga zamin bo'lishi mumkin», Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abdulloh al-Xorazmiy, Zaynullobiddin Husayniy, Safiuddin Urmaviy, Abdulqodir Marog'iylar⁵ o'z risolalarida cholg'ular va ularning bir qator sifat va xususiyatlari xususida mufassal so'z yuritganlar. 0 'rta asr risolalarida cholg'ular takomillashishi hamda rivoji yo'lida qilingan o'zgarishlar, ijrochilik amaliyotida yaratilgan yangi sozlar va iste'moldan chiqqan cholg'ular tasnifatini ko'rish mumkin. Musiqa san'atining boy ma'naviy jihatlari badiiy adabiyot namoyandalarini ham befarq qoldirmagan. Musiqa sehri, qoridagi manba. AO.Matyoqubov «Maqomot» T., «Musiqa» 2004-y., 272-b.5 0 'rta asr

musiqashunoslarining risolalari xususida quyidagi adabiyotlarda ma'lumotlar yoritilgan: T.C.Вього «Музнкальнме инструментн Средней Азии», 1980; I.Rajabov «Maqomlar masalasiga doir», T., «Fan» 1963; «Музнкальное, театральное искусство и фольклор», T., «Fan» 1992; O.Matyoqubov «Maqomot» T., «Musiq» 2004; «Музнкальная эстетика стран Востока» 1967.

cholg'ulardan taralgan sirli ohanglar Sharq badiiy proza va mumtoz she'riyati, ya'ni badiiy adabiyotida o'ziga xos ifodasini topadi. Bular benazir cholg'u sozlar nomlanishi, o'z davrining mashhur ijodiyot namunalari, bastakor, sozanda va xonandalar ijodi, xalq musiqa ijodiyoti va an'alarida ko'rinadi. O'rta asrda musiqiy jarayonga ko'proq ahamiyat beigan adabiyot namoyandalari Firdavsiy, Ro'dakiy, Hofiz, Sa'diy, Jomiy va Navoiyladir. Jumladan: Firdavsiy «Shohnoma»da yozadi: Yig'ildi akobir, cholg'uchi, raqqos, Podsho shodligidan sochar dur, olmos. Chiqar avjiga nay, childirma sasi, Chirillab aylanar qizlar galasi. Ulug'lar sha'niga qadah paydar-pay, Sahargacha tinmas tanbur, rubob, nay. Musiqiy iboralar A.Navoiy davriga kelib adabiy merosda mukammal ifodasini topa boshladi. Ayniqsa, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodiy faoliyatlari buni yaqqol namoyon etdi. Alisher Navoiyning «Badoye' ul-vasot» asaridan g'azal: Ey, mug'anniv. chun nihon rozim bilursen — sqz tuz. Tortibon munglig' navo sozing bila, ovoz tuz. Navha ohangi tuzub og'oz qil mahzun surud. U surud ichra hazin ko'nglumga maxfiy mz tuz. Istasangkim, nap'manp ichra ko'p xaloyiq olmagay, U ikavdin ko'p vale mendin tarona oz tuz. Gar mening holim desang tuz barcha dostoni niyoz, Dilbarimdin nag'masoz etsang surudi noz tuz. Chun bu gulshanda nishiman qilg'ali qo'yimas hazon, Gul firoqi savtin. ey, bulbul, qilib parvoz tuz. 6 A.Firdavsiv, «Shohnoma» T., G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1984, 199-bet. 10 Bazm aro o'rtar Navoiyni nihon munglugl surud. Ey, mug'anniv. chun nihon rozim bulursen — soz tuz. 7 Ulug' mutafakkir shoir bir g'azalning o'zida 14 ta musiqiy iborani keltiradi. Zero, g'azalning o'zi ham bastakorlik

amalgacha xosdir. avoirda bunday musiqiy iboralar juda ko'p uchrashini uning asarlaridan bilish mumkin. XV--XVI asrga kelib miniatura san'ati rivojlana boshlaydi. Firdavsiy, Nizomiy, Amir Xusrav Dehlaviy kabi shoirlarning asarlariga chizilgan minniaturalarda o'z davrining mashhur cholg'ulari o'z aksini topgan⁸ «Shoxnoma»ga chizilgan miniatura: 7 Alisher Navoiy «Bad o'yo' u l-v as o t» mukammal asarlar to'plami. Beshinchi to'rn, T., «Fan» 1990-y, 160—161 - betlar. "Minniaturalar va ularning sharhi T.S. Vizgo «Музыкальные инструменты! Средней Азии». T., 1980, kitobida batafsil bayon etilgan. XIX asming II yarmiga kelib o'zbek an'anaviy cholg'ularini o'rganishga alohida ahamiyat berila boshlanadi. O'rta Osiyo madaniyatiga qiziqish G'arb mamlakatlarida ortib boradi va uni o'rganish maqsadida mutaxassislar kela boshlaydilar.

Marko Polo, Vamberi, Ankomin, Leysek, Eyxgom kabi sayohatchi etnograflar, tarixchilar, kopelmeysterlarning kundaliklarida zikr etilgan ma'lumotlar keyinchalik yirik-yirik maqolalar va kitob tarzida nashr yuzini ko'radi. Eyxgomning o'zi butun O'rta Osiyoni aylanib chiqib, olamshumul muvaffaqiyatga erishadi. Ilk bor cholg'ular kolleksiyasini yig'adi va bir qator shaharlarda namoyish etadi⁹ XX asrga kelib xalq ijrochilik amaliyotida ommalashgan cholg'ulami o'rganib tadqiq etishga e'tibor kuchaydi. Buni Abdurauf Fitrat¹⁰ o'zining ijodida boshlab berib, qimmatli ma'lumotlarni bayon etadi. Shundan so'ng musiqashunos olimlar cholg'ushunoslik ilmining rivojida bir qator samarali tadqiqotlar olib boradilar. V. Belyayev¹¹, F. Karomatov¹², T.S. Vizgo, A. Malkeevalar shular jumlasidan bo'lib, ular O'rta Osiyo musiqa cholg'ushunosligi sohasining rivojiga samarali hissa qo'shdilar. Ularning tadqiqotlarida an'anaviy cholg'ular musiqiy madaniyatning asoslaridan biri ekanligi va xalq ma'naviyatining go'zal an'alarini o'zida mujassam etib kelayotganligi yoritilgan. XX asming 30—40-yillariga kelib cholg'ulami takomillashtirish jarayonining yangi bosqichi boshlanadi. Bu jarayon O

‘zbekistonda kompozitorlik ijodiyotining jahon andozalariga mos rivoji bilan bog‘liq edi.

Ijrochilik amaliyoti ham shunga moslashib, simfonik orkestr rusumi doirasida o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestrining iste‘molga kirib kelishi bilan xarakterlanadi. Amaliyotda mavjud cholg‘ularni orkestr tarkibiga moslash ishlari negizida bir qator cholg‘ulaming oilaviy namunalari yaratildi. Natijada, simfonik orkestrga muqobil xalq cholg‘ulari orkestri yaratildi. Orkestming rang-barang ovozi tarannumini ta‘minlash uchun rubobning — prima, alt, tenor; dutoming — prima, bas, kontrabas; g‘ijjakning — alt, qo‘biz bas, qo‘biz kontrabas; changning — bas, tenor, alt namunalari yaratildi. Ushbu cholg‘ular zamonaviy musiqa ijrochilik 9 A.Eyxgorn 1870-yilda O‘rta Osiyo xalqlarining musiqiy cholg‘ularini yig‘ib kolleksiya yaratgan. Eyxgomning musiqiy cholg‘ular kolleksiyasi Glinka nomidagi Davlat musiqa madaniyati muzeyida saqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Fitrat «O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi» M., 1926, T., 1993.
2. В.Беляев «Музынсалъне инструменти Узбекистана» М., 1933.
3. Ф.Кароматов «Узбекская инструментальная музыка» Т., 1972.
4. Maxmudov T. Mustakillik va ma‘naviyat. T., “Shark”, 2001.